

виконання обов'язків ректора він уже не повернувся¹⁹. Після звільнення він переїхав до Києва. Звичайно, роботи тут для вченого не знайшлося і він змушений був податися до Полтави, де його було зараховано викладачем історії Інституту соціального виховання (згодом – Інституту народної освіти). У 1930 р. вийшла його праця “Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині” (у збірці “За сто літ”).

Але його спокійне життя на цьому не закінчилося. Він не раз потраплятиме під репресії, а зрештою було винесено вирок про його ув'язнення та позбавлення громадянських прав у концтаборах віддалених місцевостей Радянського Союзу. Але там він і загинув. Так трагічно закінчилося життя видатного історика України, професора П.Клепатського.

¹Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). – Ф. – Р.302. – Оп.3. – Спр. 26. – Арк. 1 – 2.

²Там само. – Арк.3.

³Там само. – Арк.6.

⁴Там само. – Арк.10.

⁵Там само. – Арк.8.

⁶Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 6 червня.

⁷Там само; Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Вип.1. Джерела візантійські, арабські, західні, Українсько-руські юридичні пам'ятки і синодики, подорожі чужеземців. – Кам'янець-на-Поділля: Друкарня Державного Українського Університету, 1921. – С.20.

⁸Наш шлях. – 1920. – 6 червня; КПМДА. – Ф.Р.1421. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4.

⁹КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.13.

¹⁰КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.17.

¹¹Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. – Едмонтон, 1987. – Книга перша. – С.52.

¹²КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.15.

¹³Клепатський П. Огляд джерел до історії України (курс лекцій, читаних протягом 1919 академічного року). – Вип.1. – Кам'янець-на-Поділля. – 1921. – 137 с.

¹⁴Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрата (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.1. – С.30.

¹⁵Там само; Герінович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Наукові записки Кам'янець-Подільського ІНО. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Т.2. – С.17.

¹⁶КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.17.

¹⁷Там само. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.3.

¹⁸Завальнюк О.М. Історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту: ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С.9.

¹⁹Ричка В.М. Загублене життя (П.Г.Клепатський) // Репресоване краєзнавство. 20 – 30 роки. – К., 1991. – С.202.

Олександр ЗАВАЛЬНЮК
Кам'янець-Подільський

СОФІЯ РУСОВА: КАМ'ЯНЕЦЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ (1919 – 1922 рр.)

Відома українська громадська, культурно-освітня діячка і педагог Софія Федорівна Русова (1856 – 1940) за життя на Батьківщині залишила глибокий слід в історії української освіти. Однак малоз'ясованим і досі залишається Кам'янець-Подільський період її біографії. У добре знаній “Енциклопедії українознавства” про цей відтинок життя і діяльність С.Русової зазначено: “1920 р. – лектор педагогіки Кам'янець-Подільського Університету і Голова Української Національної Жіночої Ради...”¹ У тритомному “Довіднику з історії України” з біографії діячки випав і цей рядок². А в біографічному нарисі О.Заклинської та М.Палієнко стверджується, що Софія Федорівна “1921 р. почала читати лекції з педагогіки в Українському університеті в Кам'янці-Подільському”³. По-іншому датує викладацьку роботу С.Ф.Русової в університеті М.М.Собчинська: “З лютого 1919 р. і до кінця зимового семестру 1920/21 н.р. вона читала лекції і проводила практичні заняття з дисципліни “педагогіка” на історико-філологічному факультеті”⁴. Зовсім не згадується про роботу Софії Федорівни в Кам'янець-Подільському університеті в нарисі Н.Б.Копиленко⁵.

Автор повідомлення ставить за мету з'ясувати на основі опублікованих і архівних джерел основні моменти перебування С.Ф.Русової у Кам'янці-Подільському, що в 1919 – 1920 рр. волею історичних обставин стало державним і політичним центром УНР.

За свідченням самої Софії Федорівни, вперше вона побувала у Кам'янці 22 жовтня 1918 р. Того дня відбулося велике всеукраїнське свято – урочисто відкрився другий державний український університет.

Для участі у цій події ректор І.І.Огієнко і міська університетська комісія надіслали в міста Поділля, України й за кордон понад 200 запрошень⁶. Одне із них отримала і киянка С.Ф.Русова. “Приїхали туди (до Кам’янця – авт.) окремим поїздом – ціле Міністерство Освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін. ...Тут справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї, великий будинок семінарії і так близько до Галичини, до Європи”⁷. В “Журналі підписів осіб, що були на відкритті університету” гостя зробила запис: “С.Русова, делегат Всеукраїнської учительської спілки”⁸. Софії Федорівні, одній із небагатьох жінок, пощастило виступити з промовою під час урочистого засідання Ради професорів університету⁹.

Наступний приїзд Софії Русової до адміністративного центру Поділля був неплановим, пов’язаний з евакуацією державних установ УНР з Києва. Провівши у Вінниці кілька тижнів, вона на початку березня 1919 р. разом з міністерськими працівниками переїжджає до Кам’янця. “Міністерство освіти (С.Ф.Русова працювала в департаменті дошкільної освіти – авт.) розташувалось в університеті, де вже відбувалися регулярні виклади... Зрання до обіду складали пляни позашкільної роботи, підтримували місцеві “Просвіти”, були в найближчих відносинах із земським відділом позашкільної освіти...”¹⁰ Але розгорнути активної діяльності вона, як і її колеги, не встигла – завадила воєнно-політична ситуація. В зв’язку із втратою Жмеринки і Деражні, дальшим просуванням червоного війська та реальною загрозою бути відрізаними від своїх, 22 березня у Кам’янці створюється “Комітет Охорони Республіки”, діяльність якого було розцінено як спробу державного перевороту на підконтрольній Директорії УНР території. Після його саморозпуску 27 березня 1919 р. заступник Голови Ради Міністрів Є.Архипенко наказав всім міністерствам, розміщеним у Кам’янці, “негайно переїздити до Рівного, де... утворено “новий державний центр”¹¹. Саме туди і відправилася С.Русова, не маючи і гадки, що на Поділля їй доведеться повернутися знову. Після того, як 6 червня 1919 р. українські війська після перемоги над більшовицькими частинами вступили до міста над Смотричем, “на другий день Огієнко й я, – згадувала Софія Федорівна, – разом виїхали з Борщева, я цілувала землю, коли переїхали в Скалі Збруч і рідні степи прийняли нас у свої обійми! ...Слідом за нами в’їхав до Кам’янця й Петлюра”¹². Закінчилися поневіряння на Волині й Галичині, відчуття пустоти, безнадійності, переживання за своїх рідних.

Повна енергія і великого бажання прислужитися Україні 63-річна С.Ф.Русова разом з іншими українськими діячками утворила й відразу очолила громадську організацію “Комітет допомоги козакам”. Наприкінці червня постало питання про створення подільського відділу товариства Українського Червоного Хреста. Представники місцевого самоуправління і громадських кіл висунули на посаду керівника відділу І.І.Огієнка. Однак той вважав, що на цю роботу найбільше годиться С.Ф.Русова. Остання не давала згоди. Наступного дня після розмови з Іваном Івановичем вона написала йому записку такого змісту: “Шановний пане Огієнко. Мене мучить, що вчора не була з Вами досить коректна. Ви знаєте, що я Вас дуже шаную і не хотіла б дати Вам ані хвилини неприємної. Вибачте мене, Іван Іванович, мені було вчора дуже погано. Але пам’ятайте, ні на яке голосування я не піду – моє слово тверде, ніяка дисципліна мене на це не примусить. Головою мусите бути Ви. Ви – талановитий організатор, вмiєте держати в руках усю складну справу. Ну то ще раз кажу, вибачте, і вірте. Щиро Вас шануюча С.Русова”¹³. І.І.Огієнко став головою, С.Ф.Русова увійшла до складу управи відділу.

Влітку 1919 р. Софія Федорівна, маючи відпустку від Міністерства освіти, приступила до праці в щойно зорганізованому шпиталі для козаків армії УНР в с.Панівцях Кам’янецького повіту. Шефство над ним здійснювала громадська організація, яку очолювала С.Ф.Русова. Справи у медичній установі були, відверто кажучи, кепські. Бракувало як здібних керівників, так і потрібної кількості медичних працівників. І.І.Огієнко від імені очолюваного ним відділу розпорядився аби Софія Русова очолила Панівецький шпиталь. Для неї це рішення виявилось несподіваним, і на нього відповіла листом-роздумами: “Щиро шановний Іван Іванович! Вчора я получила папір, яким Ви призначаєте мене старшою сестрою-жалібницею. Я вижу в цьому новий доказ Вашого довір’я до мене, і дякую за нього. Але, шановний пане Огієнко, чи зможу я стати на цю посаду – про це ще треба з Вами детально, дуже серйозно побалакати. 1) Я не можу дати згоду, поки не буду знати, в чому саме будуть виявлятися мої обов’язки? Поки що я почуваю себе настільки слабою, що не знаю чи зможу виконувати таку відповідальну працю. 2) Через 10 днів кінчається мій відпуск з Міністерства, і тепер іде така цікава робота в моєму департаменті, що мені конче хотілося б туди вернутися. Якщо Панівецький шпиталь переведуть до Кам’янця, тоді я зможу поєднати обов’язки і з усією душею буду працювати в шпиталю. Але поки він в Панівцях, а Міністерство в Кам’янці, цього не об’єднаєм. 3) З другого боку, мораль, не... в справі відмовитися, бо бачу, що в шпиталі у нас мало порядку... С.Русова. Панівці. 15 серпня”¹⁴. Очолити шпиталь їй все-таки довелося. Про ті дні вона в еміграції писала: “Я, яко головна управителька, не могла завести в ньому того необхідного ладу, без якого хорі ніколи не можуть бути задоволені. А тут іще моя хвороба”¹⁵.

Вилікувавшись і завершивши відпустку, Софія Федорівна повернулася до Кам’янця і відновила роботу в Міністерстві освіти. Проте вже наприкінці жовтня 1919 р. вона разом з іншими членами Українського Червоного Хреста відбула до Польщі для ознайомлення з утриманням у таборах українських військовополонених. Повернулася вона аж наприкінці 1919 р. Її, як і інших членів делегації, прийняв

25 грудня І.І.Огієнко, який на той час вже виконував за дорученням уряду УНР і Директорії обов'язки головного представника української держави в зносинах з польською владою на Поділлі¹⁶.

Опинившись знову у Кам'янці, Софія Федорівна прилучилася до видавництва дитячого журналу "Ранок", брала участь у літературно-мистецькому житті, а в лютому 1920 р. прочитала 10 лекцій на курсах жінок-педагогів з проблеми виховання дитини¹⁷. Багато уваги вона приділяла соціальному захисту обездолених українських дітей.

Навесні 1920 р. товариство ім.Песталоці зініціювало перед ректором університету питання про відкриття в закладі кафедри педагогіки. На початку травня 1920 р. Рада професорів університету ухвалила відкрити таку кафедру на історико-філологічному факультеті¹⁸. Однак мова не йшла про негайне викладання цієї дисципліни. Рішення стосувалося наступного навчального року. З огляду на політичні події, що розвивались у травні 1920 р., можна було прогнозувати: прийняте рішення обов'язково буде виконано. Проте слід зауважити, що воно приймалося конкретно під одну особу – Софію Федорівну, а їй, як і всім іншим працівникам державного управління, належало негайно відбути до Вінниці, поближче до звільненого від більшовиків Києва¹⁹. Від'їзд українських міністерств змінився поверненням на ті ж самі місця. Польське і українське військо, не маючи достатніх сил стримання наступаючих червоних частин, відступали у західному напрямі. 9 липня представники державної влади УНР покинули Кам'янець, який незабаром перейшов під радянський військовий контроль. 27 липня 1920 р. декан історико-філологічного факультету Л.Т.Білецький запропонував лектору педагогіки С.Ф.Русовій відбути до Києва з метою придбання необхідної літератури для навчально-методичного забезпечення цієї дисципліни²⁰.

У жовтні 1920 р. Софія Федорівна розпочала викладати педагогіку. В "Огляді навчання в Кам'янець-Подільському державному українському університеті за останній семестр 1920 – 1921 академічному році на історико-філологічному факультеті" зафіксовано, що С.Ф.Русова щотижня мала по 4 години занять (по 2 год. для читання лекцій і проведення практичних занять)²¹. Педагогіка значилася в переліку обов'язкових дисциплін для всіх студентів факультету, якщо вони готувалися до викладацької праці²².

В середині листопада 1920 р., коли, за свідченням самої Софії Федорівни, вона "розпочала свої виклади", органи влади і війська УНР, які було знову повернулися на Поділля, назавжди покидали Кам'янець-Подільський. С.Ф.Русова вельми переживала цю трагічну подію національно-демократичної революції, однак бажання податися на еміграцію поки-що не з'являлося, хоча і "журно було залишатися"²³. Через кілька днів довелося звикати до нових, диких порядків, запроваджених новою владою. "Все живе ховалося, боялись і з вікна визирнути... Заходили червоноармійці до хати, по 3 – 4 чоловіка, озброєні з голови до ніг, переглядали речі, брали, що їм було до вподоби, знущалися над жінками, нахабно розташовувались, іноді господарів просто викидали на вулиці... Припинили всякий торг, перейшли на "комуністичний" лад життя. Давали з загальної їдальні обід і вечерю, від часу до часу роздавали якісь матерії найпоганішої якості... Харч був жахливий: мамалига та фасоля, фасоля та мамалига, мікроскопічний кусочок м'яса раз на тиждень плавав у темній брудній водянній юшці... З найбільшими труднощами можна було добути якийсь папірець на малу кількість дров. Ще добре було тим родинам, де були мужчини. Здобудуть квиток, підуть у ліс та й нарубають дров. А де були самі жінки, то набідувались, поки навчилися дрова рубати... Взагалі в тому тяжкому житті рятувала нас лише взаємна допомога"²⁴.

Всіх викладачів університету, які залишилися на своїх місцях, вразили непродумані заходи радянської влади з перебудови університетського життя. З весни 1921 р. студенти і викладачі змушені були виконувати, крім навчальної, ще й фізичну працю: першим належало щотижня відпрацювати від 9 до 18 годин у літній період і від 6 до 12 – у зимовий (залежно від триместра навчання), іншим – відповідно 8 і 6 годин²⁵. 9 січня 1921 р. Науково-шкільна рада, на підставі розпорядження ВУЗу за №276 від 31 серпня 1920 р. про перетворення Кам'янецького університету в Академію теоретичних знань у складі двох інститутів – соціальних та фізико-математичних наук, ухвалила рішення про переформування закладу в інститут теоретичних наук з подальшим розвитком його фахів у дворічній академії²⁶.

У березні 1921 р. в квартирах викладачів університету було проведено обшуки. Декотрі із них потрапили до в'язниці без пред'явлення звинувачення. Відмінялися відпустки²⁷. Політкомісар С.Чалий, який заправляв в університеті, за спостереженням Софії Федорівни, "нічого в науці не розуміючи, ...ненавидів її, ненавидів професорів і зробив їм їхнє життя нестерпним... Замість викладати науку, професори мусіли управляти тютюн, копати буряки і т.д. Жінки їхні мусіли варити мармеляду, квасити помідори і т.п. Хто не приходив на роботу, тому не видавали обіду... Вся городина – картопля, буряки, тютюн і проч. – переважно погнила, а що залишилося, то нам і понюхати не дали"²⁸.

Попри всі негаразди С.Ф.Русова продовжувала читати лекції з педагогіки. Їх охоче відвідували не лише студенти і вільні слухачі, а й сільські вчителі. Про свою роботу у той час вона згадувала так: "Я страшенно захоплювалася своїми викладами педагогіки в університеті... Було читаєш о 5-ій годині, вже темно, а світла ніякого нема, аудиторія потопає в померках – тим краще лунає голос лектора, а в аудиторії тихо-тихо, ні шепотіння, ні шелестіння. Скінчивши було лекцію і помацки вилізеш з темної кімнати і темними вулицями приходиш додому. Але йдеш і не знаєш, чи завтра будеш знову читати лекції, чи з капризу комісара будуть вони припинені"²⁹.

Восени 1921 р. появилися надії на повернення в Україну УНРівської влади. Разом з патріотично налаштованою інтелігенцією С.Ф.Русова раділа неперевереним чуткам про просування загонів Ю.Тютюнника на Поділлі, в інших регіонах, що поширювалися серед міських жителів, учнівсько-студентської молоді. З боєм сприйняла вона повідомлення про поразку повстанських частин з-за Збруча і ті каральні заходи, які були проведені чекістами серед кам'янчан. "...Заарештували молоденьких дівчат-слухачок і розстріляли їх. Це був один жах, з цим не можна було ніяк примиритися, вони (чекісти – авт.) нищили нашу красу, нашу свідому молодь... З цим фактом нелюдської жорстокості я не могла ніяк помиритися. Пішла до своїх приятелів в університет. Всі в розпачі сидять і чекають: "Сьогодні ти, а завтра – я" ...Розпитую товаришів за професора К., що теж був заарештований. Кажуть, що його вже тричі вночі виводили на розстріл, але розстрілювали в його присутності інших..."³⁰

У 1922 р. С.Ф.Русова працювала у відділі освіти виконкому Кам'янець-Подільської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, часто їздила по селах повіту з лекціями про вплив голоду на фізичний розвиток дітей і майбутніх поколінь. Тоді у неї появилася план "тікати з цього пекла", бо "не мала вже сил довше все це терпіти й мовчки дивитися на те моральне й матеріальне лихо, що спіткало наш народ". Перша спроба перейти державний кордон з Польщею у червні 1922 р. не вдалася: втікачку затримали прикордонники і повернули до Кам'янця. Провалилася і друга наприкінці літа. Лише наприкінці осені вдалося дістатися правого берега Збруча і назавжди покинути Батьківщину.

Таким чином, кам'янецький період біографії С.Ф.Русової став завершальним в Україні, був насиченим важливими подіями, активною участю її у державній, освітній та громадській роботі. Велика патріотка залишилася непримиренною до комуністичних експериментів, карально-репресивних заходів радянської влади, змушена була емігрувати заради виживання. Кам'янець-Подільський приніс Софії Федорівні і великі потрясіння, і біль розчарування, і радість творення, і вдовolenня від корисної праці передусім заради хворих козаків і обездолених дітей. С.Ф.Русова залишилася у пам'яті кам'янчан гуманісткою, демократкою, професіоналкою, відданою українській визвольній справі, наполегливою, принциповою і самовідданою людиною.

¹Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р Вол.Кубійович / Перевид. в Укр. – Т.7. – Львів, 1998. – С.2650.

²Довідник з історії України. – Т.3 / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. – К., 1999. – С.93.

³Заклинська О., Палієнко М. Софія Русова // Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. / І.Войцехівська (кер. авт. колект.), В.Аблицов, О.Божко та ін. – К., 1995. – С.357.

⁴Собчинська М.М. Софія Русова і Кам'янець-Подільський // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. – Ч.1. – Хмельницький, 1994. – С.310.

⁵Див.: Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933) / За ред. О.В.Сухомлинської: Навч. посібн. – К., 1996. – С.223 – 228.

⁶Завальнюк О.М. Збудування українського університету у Кам'янці-Подільському (1918 р.) // Красзнавство: Наук. журн. – 2000. – №.1 – 2. – С.206.

⁷Русова С. Мої спомини. – К., 1996. – С.149 – 150.

⁸Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р. – 302. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.1.

⁹Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша Культура: Наук.-літерат. місячник. – Кн.5 (14). – Варшава, 1936. – С.416.

¹⁰Русова С. Вказ. праця. – С.154 – 155.

¹¹Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. – Т.1. – Прага, 1942. – С.148.

¹²Русова С. Вказ. праця. – С.157.

¹³КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.58 – 59.

¹⁴Там само. – Арк.32.

¹⁵Русова С. Вказ. праця. – С.160.

¹⁶Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша Культура. – 1936. – Кн.8 – 9 (17). – С.546.

¹⁷Собчинська М.М. Вказ. праця. – С.310; Русова С. Вказ. праця. – С.164.

¹⁸Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 9 травня.

¹⁹Там само. – 11 травня.

²⁰КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.76.

²¹Там само. – Арк.84.

²²Там само. – Арк.95 зв.

²³Русова С. Вказ. праця. – С.173.

²⁴Там само.

²⁵КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31.

²⁶Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наук. праць. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.16.

²⁷Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.1. – С.32.

²⁸Русова С. Вказ. праця. – С.174 – 175.

²⁹Там само. – С.176.

³⁰Там само. – С.177 – 178.